

GEDEELDE IDEALEN: DE TUINSTADGEDACHTE EN DE AMSTERDAMSE SCHOOL

Door Esther Kreikamp, 5 augustus 2022

De Amsterdamse School en de tuinstadgedachte zijn bewegingen die allebei hun oorsprong vonden aan het begin van de twintigste eeuw. Dit was een woelige periode met politieke veranderingen, industrialisatie, verstedelijking, grote woningnood en verkrotting van de binnensteden. De architecten van de Amsterdamse School hebben een grote rol gespeeld in het oplossen van de problemen uit die tijd. Dit was niet de enige beweging die hiermee van doen had, de stedenbouwkundige ideeën van de tuinstadgedachte werden wereldwijd gebruikt om het woningprobleem op te lossen. Deze twee bewegingen werden gedreven door dezelfde idealen die zijn voortgekomen uit de tijdgeest en kennen daardoor verschillende overeenkomsten.

DE TUINSTADGEDACHTE

De tuinstadbeweging ontstond in Engeland aan het eind van de negentiende eeuw door de slechte woonomstandigheden in de steden. Onder andere fabrikanten en verenigingen gingen nederzettingen bouwen met lage woningdichtheid, ruime tuinen en een zorgvuldig ontworpen stedenbouwkundig en architectonisch plan waar iedereen prettig en gezond kon wonen.¹ Ebenezer Howard haalde hier inspiratie uit voor zijn tuinstad-model en publiceerde in 1902 het boek 'Garden Cities of Tomorrow' waarin hij zijn ideeën voor de ideale leefomgeving beschreef en bekendheid gaf aan de tuinstadbeweging. Zijn doel was om het beste van de stad en het platteland te verenigen in de tuinstad,

De twintigste-eeuwse uitbreiding van Agnetapark (Delft) door architect Jan Gratama

waar de goede eigenschappen van beide leefwerelden samengevoegd werden.²

Dit huwelijk tussen stad en platteland had zowel een ruimtelijke als een sociale kant.³ Het idee was dat de grond gemeenschappelijk bezit moest zijn en worden beheerd door een coöperatieve organisatie van bewoners door zelfbestuur en medezeggenschap. De bouw van de stad werd gefinancierd door de bewoners zelf, waardoor iedereen eigenaar kon zijn van grond en woning. De tuinstad was daarnaast niet enkel gericht op arbeiders, maar was juist een afspiegeling van de totale maatschappij. De vormgeving moest ook gemeenschapszin stimuleren, door het faciliteren van verschillende sociale- en groenvoorzieningen.

De Tuinstadgedachte verspreidde zich snel door Europa en de rest van de wereld. In Nederland werd de Tuinstadgedachte onder de aandacht gebracht door Jan Bruinwold Riedel in het boek 'Tuinsteden' (1906). Hoewel er geen Nederlandse tuinstadvereniging ontstond zoals in Engeland en Duitsland, werd de tuinstadgedachte door veel bouwverenigingen omarmd. In Nederland kan beter gesproken worden van tuindorpen doordat deze op veel kleinere schaal werden gebouwd, maar kennen toch veel gelijkenissen met Howard's model. De tuindorpen hadden een lage dichtheid van woningen en waren gesitueerd in een groene omgeving. Daarnaast lag in sommige tuindorpen de nadruk op het verheffingsideaal en opvoeding. Ook lag er vaak zelfbestuur aan de dorpen ten grondslag.⁴

¹ H.J. Korthals Altes, *Tuinsteden - tussen utopie en realiteit* (Bussum: Thoth, 2004), 17.

² Ebenezer Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (Londen: 1902), 18.

³ Korthals Altes, *Tuinsteden*, 12.

⁴ Korthals Altes, *Tuinsteden*, 139.

DE AMSTERDAMSE SCHOOL

Ook de Amsterdamse School kwam op aan het begin van de twintigste eeuw en kwam vooral tot uiting tussen 1910 en 1935 in Nederland. De stroming begon bij de architecten Michel De Klerk, Joan van der Meij en Piet Kramer die elkaar leerden kennen bij het architectenbureau van Eduard Cuypers in Amsterdam. Hun politieke idealen en maatschappijvisie zorgden ervoor dat ze naar een nieuwe vormgeving van architectuur en stedenbouw streefden. De Amsterdamse School stond daardoor vooral bekend om zijn arbeiderspaleizen, hoewel er ook villa's en publieke gebouwen zijn ontworpen. Het verheffingsideaal lag hieraan ten grondslag: arbeiders door kunst en cultuur onderwijzen en verheffen tot betere burgers.⁵

De Amsterdamse School is herkenbaar door de kunstzinnige toepassing van materialen zoals baksteen en dakpannen en een totaalcompositie in vormgeving van interieur en exterieur. Daarnaast werd het gekenmerkt door een fantasievolle en expressionistische vormgeving. De architecten keerde zich tegen strakke lijnen en systematiek en stonden voor expressionisme en fantasie.⁶ De vormgeving was dan ook belangrijker dan de functie en constructie van het gebouw. Er werd in het ontwerp ook aandacht besteed aan de menselijke maat en een decoratieve vormgeving.

Vakmanschap stond centraal bij de Amsterdamse School. De architecten wilden de ambachten vervlechten met de bouwkunst. Ze hadden daarnaast grote interesse in volkskunsten en vonden hun inspiratie ook in de natuur in kristallen en schelpen. De architecten richtten zich niet enkel op het uiterlijk van het gebouw, maar gaven ook de inrichting vorm door lampen, stoelen en servies te ontwerpen. Daarnaast hoorde ook

het straatmeubilair bij het ontwerp, zoals brievenbussen, prullenbakken en plaskrullen. Het ging om het totaalbeeld, de binnenkant was even belangrijk als de buitenkant waardoor een waar gesamtkunstwerk ontstond.

De bekendste bouwwerken zijn in Amsterdam te vinden, maar ook daarbuiten is veel gebouwd. De kenmerkende vormentaal van de Amsterdamse School is eveneens te herkennen in verschillende tuindorpen verspreid over het hele land. In Tuindorp Heijplaat in Rotterdam zijn de decoratieve metselverbanden goed vertegenwoordigd, maar ook in Tuinwijk Zuid in Haarlem, de twintigste-eeuwse uitbreiding van Agnetapark, de Bloemenbuurt in Groningen en in Betondorp zijn kenmerken van de Amsterdamse School terug te vinden. De tuinstadgedachte en de Amsterdamse school werden gedreven door dezelfde idealen en tijdgeest waardoor een kruisbestuiving plaatsvond en verschillende overeenkomsten te herkennen zijn tussen de bewegingen.

TIJDSGEEST

De tuinstadgedachte en de Amsterdamse School hadden zich niet kunnen ontwikkelen tot de herkenbare oplossingen voor de

⁵ Petra van Diemen e.a., *Een kunstwerk van bak-steen: betekenis en restauratie van Het Schip, Amsterdam, icoon van sociale woningbouw en architectuur, 1919-1921* (Amsterdam: Museum Het Schip, 2018), 11.

⁶ Museum Het Schip, *Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk* (Amsterdam: Museum Het Schip, 2012), 44.

Tuindorp Heijplaat (Rotterdam)

Arbeiderspaleis De Dageraad in Amsterdam Zuid met de coöperatieve winkels in de plint

volkshuisvesting zonder de maatschappelijke en politieke situatie van het begin van de twintigste eeuw. Na jaren van economische recessie begon in 1870 ook in Nederland de industriële revolutie voet aan de grond te krijgen. De opkomst van de industrie zorgde voor een concentratie van productie in steden en door de landbouwcrisis trokken veel arbeiders naar de stad. De bevolking van de steden groeide in een rap tempo. In Amsterdam alleen al was de bevolkingsgroei tussen 1869 en 1889 maar liefst 54%. De verstedelijking was ingezet, maar er waren niet genoeg huizen om al deze arbeiders te huisvesten. Bouwspeculanten probeerden hier profijt uit te halen door snel goedkope woningen te bouwen en ook de kelder en zolder te verhuren. De woonomstandigheden en hygiëne in deze woningen waren zeer slecht door een gebrek aan sanitair en riolering en door overbewoning.⁷

Een vroege ontwikkeling om het woonprobleem op te lossen kwam vanuit de fabrikanten die woningen bouwden voor hun arbeiders. Het fabrieksdorp Agnetapark (1883) in Delft van J.C. van Marken van de Gist- en Spiritusfabriek was hier een voorbeeld van. Ook filantropische organisaties, zoals de Vereniging ten behoeve der Arbeidersklasse opgericht in 1852, bouwden woningen voor arbeiders zonder winst oogmerk. Hier was ook kritiek op doordat deze dorpen vaak paternalistisch en controlerend van aard waren, waar de fabrikant toezag op het naleven van de regels in de woningen. In Nederland werden daarnaast gezondheidscommissies ingesteld om iets aan de woonproblemen te doen.⁸

Erg veel veranderde er alleen niet aan de situatie in de negentiende eeuw. Veel arbeiders wilden niet alleen afhankelijk zijn van liefdadigheid. De drang om een zelfstandige en invloedrijke bevolkingsgroep te vormen werd steeds groter. Karl Marx was een van de belangrijke denkers die invloed heeft gehad op de arbeidersemancipatie. Zijn boek *Das Kapital* (1867) stelde de problemen van het kapitalisme aan de kaak en riep op tot een meer gelijkwaardige samenleving. Hij creëerde bewustzijn bij verschillende lagen van de bevolking dat arbeiders belangrijk zijn voor het in standhouden van de maatschappij en pleitte dat er goed met hen moest worden omgegaan. Het *Communistisch Manifest* (1848) dat hij samen met Friedrich Engels schreef sloot hij af met de bekende woorden 'Proletariërs aller landen, verenigt U!'

⁷ Maristella Casciato, *De Amsterdamse School* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1991), 20-21.

⁸ Elinoor Bergvelt en Adriaan Venema, *De Amsterdamse School, 1910-1930* (Amsterdam: Van Gen-nep, 1979), 3-12.

Arbeiders verenigden zich aan het einde van de negentiende eeuw in vakbonden, verenigingen en politieke partijen, waarmee de emancipatie van de arbeiders echt werd ingezet. In 1881 werd in Nederland de eerste sociaaldemocratische partij, de SDB, opgericht die deelnam in het parlement. De SDAP, Sociaal Democratische Arbeiderspartij, werd in 1884 opgericht. Dit werd de grootste socialistische partij in Nederland en had als belangrijk programmapunt de volkshuisvesting en betere voorzieningen voor arbeiders.

wanneer de arbeider in een mooie omgeving woonde hij ook gelukkig zou zijn. De arbeidersklasse zou hierdoor verheven worden en de mogelijkheid krijgen om een huis te bezitten.¹⁰ Hiervoor moest worden teruggekeerd naar de ambacht, omdat machines alleen maar lelijke voorwerpen konden produceren. Uit dit gedachtegoed ontstond de gemeenschapskunst, waar architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst samenkwamen.¹¹

Deze idealen van verheffing en gezonde huisvesting voortgekomen uit de ideeën van de negentiende-eeuwse

Betondorp (Amsterdam)

IDEALEN EN DOELSTELLINGEN

De oplossingen kwamen niet alleen vanuit politieke hoek. Utopisten uit de negentiende eeuw probeerden ook een antwoord te vinden op de erbarmelijke omstandigheden in het industriële tijdperk. Sociaal hervormer Robert Owen bedacht in 1817 al een utopistisch plan om de woningproblemen op te lossen in Engeland. Hij stond sceptisch tegenover de industrialisering en zag de landbouw als het beginsel van de samenleving. Zijn idee was dan ook om dorpen te stichten met 2000 inwoners die geheel zelfvoorzienend waren. Iedereen moest zijn aandeel leveren aan de werkzaamheden om naar volwaardige gelijkheid te streven in de samenleving. Howard nam deze ideeën later over in zijn tuinstadmodel om zo een beter leefklimaat te realiseren in de steden.

Ook John Ruskin en William Morris waren zulke utopische denkers met veel invloed op kunst, architectuur en stedenbouw. Zij waren de voormannen van de sociale beweging en kunststroming Arts and Crafts uit de tweede helft van de negentiende eeuw in Engeland. Elke arbeider had volgens hen recht op een huis met een tuin en ze waren van mening dat

utopisten kwamen ook naar voren in de tuinstadgedachte en de Amsterdamse School. De architecten van de Amsterdamse School, zoals Michel de Klerk bij Het Schip, wilden een mooie en fijne leefomgeving creëren om de arbeiders te verheffen tot volwaardige burgers. Het Schip bestond uit ruime wooneenheden en een fraai vormgegeven en rijkversierde gevel dat er uit zag als een waar arbeiderspaleis. Niet alleen de gegoede burger mocht in mooie huizen wonen, maar de arbeider ook was het idee. Schoonheid was niet alleen meer voor de hogere klassen weggelegd.¹²

Aanhangers van de tuinstadbeweging hadden veelal ook dit verheffingsideaal voor ogen. Door het proletariaat te huisvesten in een mooie omgeving met veel licht, lucht en ruimte en het mogelijk te maken om een eigen huis te bezitten zou de arbeider zich verheffen tot een volwaardig burger. Dit werd soms erg letterlijk genomen. Het Amsterdamse tuindorp Asterdorp was

⁹ Bergvelt en Venema, *Amsterdamse School*, 15.

¹⁰ Bergvelt en Venema, *Amsterdamse School*, 16.

¹¹ Casciato, *De Amsterdamse School*, 34.

¹² Bergvelt en Venema, *Amsterdamse School*, 3-12.

De Bloemenbuurt (Groningen) door architect Siebe Jan Bouma

bijvoorbeeld bedoeld als een woonschool, waar probleemgezinnen werden gehuisvest en opgevoed tot goede burgers. Ook verschillende tuindorpen die vanuit fabrieken tot stand zijn gekomen hadden een opvoedend idee als basis.

Daarnaast werd er bij beide bewegingen gestreefd naar het vormen van een gemeenschap door voorzieningen in de omgeving op te nemen. De tuindorpen hadden allemaal winkels, scholen en andere voorzieningen, zoals moestuinen. Ook in de woonblokken van de Amsterdamse Schoolarchitecten werden voorzieningen opgenomen, zoals het postkantoor in Het Schip. In de winkels werd tevens een bankje in het kozijn verwerkt, waar men even kon blijven hangen en praten met de buurtbewoners. Veel van deze woningen in tuindorpen en Amsterdamse School woonblokken werden gebouwd door verenigingen.

ORGANISATIEVORM

De toenemende ontevredenheid van arbeiders, de opkomst van de SDAP, de erbarmelijke hygiënische omstandigheden en zorgen van de geëde burgerij leidden uiteindelijk tot de Woningwet in 1901 waarmee de overheid de mogelijkheid kreeg om in te grijpen in de woningbouw en subsidies te verstrekken. Daarnaast werd ook de Gezondheidswet aangenomen die de bepalingen uit de Woningwet controleerde. De subsidies werden alleen vergeven aan diegene die zonder winst oogmerk wilden bouwen.¹³ Dit zorgde in eerste instantie voor de mogelijkheid tot krotopruijing en het verwijderen van de speculatiebouw. De woningbouwverenigingen werden vervolgens de voornaamste uitvoerders van de woningbouw.¹⁴

Het duurde een tijd voordat de woningbouw echt op gang kwam na de invoering van de woningwet. De beperkte financiële middelen aan het begin van de twintigste-eeuw en de Eerste Wereldoorlog die leidde tot materiaalschaarste zorgden voor weinig bouwactiviteiten. In de jaren na de oorlog ging het grote bouwen dan echt van start. Tussen 1910-1923 bouwden woningbouwverenigingen 11867 woningen en de gemeente nog eens 4710 woningen in Amsterdam. De woningbouwverenigingen werden opgezet door verschillende groeperingen.

De woningbouwvereniging Rochdale werd bijvoorbeeld opgezet door een groep van veertig arbeiders die zichzelf vernoemden naar de plaats in Engeland waar het coöperatieve gedachtegoed was ontstaan. De Dageraad is voortgekomen uit een verbruikcoöperatie, waar arbeiders bij coöperatieve winkels goedkope levensmiddelen konden kopen. Eigen Haard, de woningbouwvereniging die de Klerk aannam als architect voor Het Schip, was ontstaan vanuit een groep die als streven had om goede en betaalbare woningen voor arbeiders te bouwen.

In Amsterdam is de opkomst van de SDAP in het gemeentebestuur en de plaatsing van socialistische wethouders in verschillende functies van de volkshuisvesting belangrijk voor de vormgeving van deze woningbouw. Arie Keppler, directeur van de Gemeentelijke Woningdienst, was een belangrijke speler binnen de woningbouw en was van mening dat er voor de arbeiders niets mooi genoeg was, omdat hij al zoveel heeft moeten lijden.¹⁵ Keppler had een sterke voorkeur voor de architecten van de Amsterdamse School en uitbreidingen in de vorm van tuindorpen door de achterliggende idealen en vormgeving die goed aansloten bij zijn socialistische denkbeelden. Tevens bestond de door de gemeente ingestelde schoonheids-

¹³ Bergvelt en Venema, *Amsterdamse School*, 3-12.

¹⁴ Casciato, *De Amsterdamse School*, 23.

¹⁵ Casciato, *De Amsterdamse School*, 26.

Het Zonnehuis in Tuindorp Oostzaan (Amsterdam Noord)

commissie uit voornamelijk Amsterdamse Schoolarchitecten. Het is dan ook niet vreemd dat veel van de woningbouw door gemeente en woningbouwverenigingen was vormgegeven vanuit de idealen van de tuinstadgedachte en de Amsterdamse School.

TOTAALONTWERP

In Amsterdam zijn vele voorbeelden te vinden van de architectuur van de Amsterdamse School en de invloeden van de tuinstadgedachte. Tuindorp Oostzaan in Amsterdam-Noord is een mooi voorbeeld waarin beide bewegingen samenkomen. Het tuindorp heeft een ruim opgezet stedenbouwkundig plan, waarbij de woningen zowel een voor- als achtertuin hebben. In het tuindorp ligt een groot plein met winkels en het verenigingsgebouw Het Zonnehuis. De gebouwen waren in de stijl van de Amsterdamse School ontworpen door architecten Berend Boeyinga en Johannes Mulder. Het Zonnehuis heeft veel decoratieve elementen van baksteen en een expressieve vormgeving. Ook Vogeldorp, Disteldorp en Nieuwendam zijn Amsterdamse tuindorpen in de landelijke Amsterdamse Schoolstijl.

Natuurlijk was niet elk tuindorp in de Amsterdamse Schoolstijl gebouwd en was niet elk Amsterdamse School ontwerp in een tuindorp te vinden. Maar de vormgeving van de tuindorpachtige uitbreidingen en de gebouwen in de Amsterdamse Schoolstijl hadden enkele overeenkomsten die vrijwel in alle ontwerpen terug te zien zijn. Het totaalontwerp was hierbij een belangrijk aspect. De Amsterdamse Schoolarchitecten streefden naar een totaalontwerp door zowel exterieur als interieur en zelfs het (straat)meubilair te ontwerpen. Hierbij werd gebruik gemaakt van verschillende ambachten. Op veel Amsterdamse Schoolgebouwen is beeldhouwwerk of smeedwerk te zien. Tuindorpen werden eveneens als totaalontwerp vormgegeven. De woningen en het

stedenbouwkundig plan werden opgezet met inclusie van parken, openbare voorzieningen en verenigingsgebouwen. Ook werd het sociale leven hierbij in acht genomen, wat ook gebeurde bij de Amsterdamse School. Het onderscheid tussen de stromingen lag in dat de Amsterdamse School een totaalontwerp op blokniveau was, terwijl de tuinstadgedachte tot uiting kwam op wijk- of dorpsniveau. Bij beide werd gestreefd naar uniformiteit in vormgeving.

De algehele hang naar het traditionalisme en het platteland die opkwam aan het eind van de negentiende eeuw heeft ook invloed gehad op de vormgeving van beide bewegingen. De dorpsachtige vormgeving met landelijke architectuur in de Engelse cottage stijl die door architecten Raymond Unwin en Barry Parker in 1903 werd geïntroduceerd in Letchworth (Engeland) weerspiegelde deze behoefte binnen het ontwerp van de tuindorpen. Bij de Amsterdamse School waren het gebruik van ambachtelijke technieken en materialen, maar ook de vormgeving die geïnspireerd was op de natuur en platteland hier duidelijke voorbeelden van. Het gebruik van historiserende architectuur en ambachtelijke vormgeving lieten het dorps gevoel tot uiting komen in tuindorpen en de ontwerpen van de Amsterdamse School.¹⁶

Invloeden van het platteland op Het Schip (Amsterdam)

¹⁶ Smit, *De Droom van Howard*, 51.

De ontwerpers van tuindorpen en architecten van de Amsterdamse School hielden ook rekening met de menselijke maat. De bezigheden en het leven van de bewoners werden als uitgangspunt genomen voor het ontwerp. In tuinsteden was bijvoorbeeld de schaal van het dorp en de afstand tot voorzieningen belangrijk in het ontwerp: iedereen moest goede toegang hebben tot groenvoorzieningen en winkels. Ook werd er gekozen om eengezinswoningen te ontwerpen in plaats van massale wooncomplexen. De Amsterdamse School architectuur richtte zich ook op individualiteit en de menselijke maat in het ontwerp. De gebouwen en het interieur waren afgestemd op individuele wensen en op de omgeving. De verschillende woningen in een bouwblok waren vaak net anders ingedeeld of hadden andere decoratieve elementen.

De kenmerkende idealen van de Amsterdamse School en de tuinstadgedachte zijn voortgekomen uit de tijdgeest van het begin van de twintigste eeuw. Dit heeft enerzijds geleid tot een overeenkomst in de idealen en doelstellingen vanuit waar werd ontworpen. Anderzijds heeft het ook gezorgd voor eenzelfde organisatievorm en overeenkomende kenmerken in het ontwerp. Deze twee stromingen zijn daardoor in historisch perspectief te zien als verschillende uitwerkingen binnen hetzelfde gedachtegoed, hoewel dit in verschillende Amsterdamse School-tuindorpen ook is samengekomen.

BIBLIOGRAFIE

Bergvelt, Elinoor en Adriaan Venema. De Amsterdamse School, 1910-1930. Amsterdam: Van Genneep, 1979.

Casciato, Maristella. De Amsterdamse School. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1991.

Diemen, van, Petra, Ton Heijdra, Niko Koers, Cisca van der Leeden, Ramon Pater en Richelle Wansing. Een kunstwerk van baksteen: betekenis en restauratie van Het Schip, Amsterdam, icoon van sociale woningbouw en architectuur, 1919-1921. Amsterdam: Museum Het Schip, 2018.

Howard, Ebenezer. Garden Cities of To-Morrow. Londen: 1902.

Korthals Altes, H.J. Tuinsteden - tussen utopie en realiteit. Bussum: Thoth, 2004.

Museum Het Schip. Arbeiderspaleis Het Schip van Michel de Klerk. Amsterdam: Museum Het Schip, 2012.

Smit, Frank. De Droom van Howard: Het verleden en de toekomst van de tuindorpen. Rijswijk: Elmar, 1991.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 1. Roel Siebrand

Afbeelding 2. Floris Weekhout

Afbeelding 3. Stadsarchief Amsterdam / Cornelis Willem Jacob Schorteldoek

Afbeelding 4. Stadsarchief Amsterdam / Bernard F. Eilers

Afbeelding 5. Museum Het Schip

Afbeelding 6. Stadsarchief Amsterdam / Martin Alberts

Afbeelding 7. Esther Kreikamp

World Garden Cities is een initiatief van

met steun van

